وانەی شەشەم:

خلافەتی عەباسی

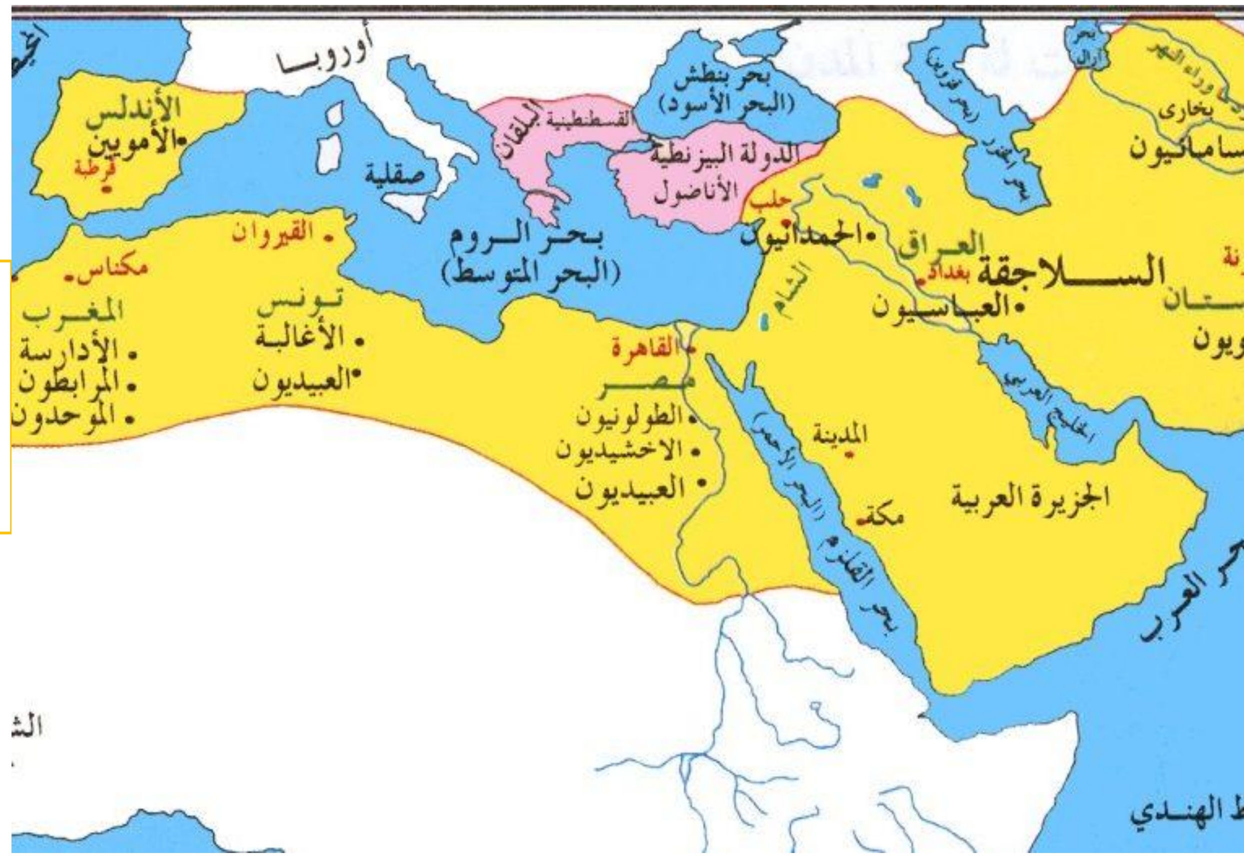

پ.ی.د. كامل اسود قادر

كۆچی دوایی خەلیفە محمد المهدی :

محمد مهدی لە (مانگی موحەڕەمی ساڵی ١٦٩ک / مانگی ئابی ساڵی ٧٨٥ز) دا کۆچی دوایی کرد، ئەو بەڵێنی جێگرایەتی لەدوای خۆی بە هەردوو کوڕەکەی خۆی دابوو، کە یەکەم هادی و دواتر هارون رەشید بێت .

خەلیفە موسی الهادی ١٦٩-١٧٠ک/٧٨٥-٧٨٦ز

خەلیفە هارون الرشید (١٧٠-١٩٣ک/٧٨٦-٨٠٩ز) :

لەساڵی ١٤٨ک/٧٦٥ز لەدایک بووە، لەدوای مردنی براکەی الهادی بەیعەتی خیلافەتی پێدرا لە مانگی ربیع الاول ساڵی ١٧٠ک/٧٨٦ز،

دۆخی ناوخۆیی لە سەردەمی خەلیفە هارون رشید :

١.پەیوەندی لەگەڵ عەلەوییەکاندا :

هارون رشید لە سەرەتای ژیانی سیاسیدا ویستی لەڕێگەی نەرمی نواندن لەڕووی عەلەویەکان دا بەلای خۆیدا ڕایان بکێشێت بۆیە سۆزی لەگەڵ نواندن و ئارامشی بۆ بەخەرجدان، بەڵام ئەوان بیروباوەڕی خەسپاوی خۆیان بەوەی کە شیاوترن بە خیلافەت نەگۆڕی و لە هەوڵی خۆیان لەپێناو گەیشتن بە خیلافەت نەوەستان، لەپێناو ئەوەشدا ململانێی نێوان هەردوولا بۆ باری توندی خۆی گەڕایەوە، دووکەس لە سەرکردە عەلەویەکان لەجەنگی فخ ڕزگاریان بوو کە بریتی بوون لە ئیدریسی کوڕی عبداللەی کوڕی حسن و یەحیای برا، ادریس چوو بۆ ئەفریقاو لە هەرێمی (طنجة) سەقامگیر بوو و دەوڵەتێکی سەربەخۆی بۆخۆی دامەزراند کە دەوڵەتی (الآدارسە) بوو (یەحیا)ش ڕووی کردە وڵاتی دەیلەمە لە ڕۆژهەڵات و شان و شکۆی زیادی کرد بەهۆی ئەوەی شوێنکەوتوان لە دەوری کۆبونەوە بەهێز بوو، وە لەساڵی (١٧٦ك/٧٩٢ز) دا دەرچوونی خۆی لە دەسەڵات ڕاگەیاند، هارون رشید بڕیاری دا ئەو دوو برایە لەناو ببات و لەو کارەشیدا سەرکەوتوو بوو بەڵام نەیتوانی دەوڵەتی ئەداریسە لەناوببات.

٢.بزوتنەوەی خەواریج :

خەواریجەکان لە سەردەمی هارون رەشید دا لەناوچەی جەزیرە چالاک بوون و لەخۆسەپاندنی خەلیفە عەباسیەکان ودەرچوونیان لە حوکمە شەرعیەکان نارەزاییان دەربڕی، بۆیە خەلیفە گرنگی بە بواری ئەو خەواریجانە داو لە ساڵی (١٧٩ك/٧٩٥ز) بە سەرکردایەتی یەزیدی کوڕی مەزیدی شەیبانی هێزێکی سەربازی ناردو لە (حديثة الفرات) لەگەڵ خەواریجەکان دا پێکیداداو لەناوی بردن .

٣.بارگرژی لە باکوری ئەفریقا :

بارگرژی لەباکوری ئەفریقا لە ساڵی (١٧١ك/٧٨٧ز) ەوە بەهۆی دەرچوونی خەواریجەکان و سەرکردە سەربازیەکان و بەربەرەکانەوە خۆی سەپاند، هارون رشید هەرسەمەی کوڕی ئەعیونوی ناردو فەرمانی پێکرد تا راپەرینەکان سەرکوت بکات و ئاسایش بچەسپێنێت، ئەویش لە ئەرکەکەیدا سەرکەوتوو بوو، بەڵام نوێ بوونەوەی راپەرینەکانی دژ بە دەسەڵاتی مەرکەزی رشیدی هاندا تا ابراهیمی کوڕی ئەغلەبی کاربەدەستی (زاب) لە ساڵی (١٨٤ك/٨٠٠ز) دا بکات بە والی ئەفریقا، ئەویش توانی بەسەر ئەو سەختی و گرفتانەدا زاڵبێت کە بەرەو رووی دەسەڵاتەکەی دەبونەوە پاشان رێگەی بۆ دامەزرانی دەوڵەتی ئەغالیبە خۆشکرد کە دواتر لە کارگێری مەرکەزی سەربەخۆیی وەرگرت و قەیرەوانی کرد بە پایتەختی خۆی

٤.بارگرژی لە ڕۆژهەڵات :

لە ئەنجامی هەڵسوکەوتی خراپی والیەکانی رشید ڕاپەڕینی جەماوەری لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات سەری هەڵداو ڕافیعی کوڕی لەیسی کوڕی سەیار بەهۆی چەند پاڵنەرێکی شەخسییەوە لە حکومەتی مەرکەزی دەرچوو، دانیشتوانی خوراسان و وڵاتی ئەودیو ڕووباریش بەهۆی ناڕەزاییان لە دەسەڵاتی عەباسیەکان کەوتنە شوێنی و هارون رشید ناچاربوو بۆ سنوردانان بۆ بارگرژیەکانی ئەوێ خۆی بچێت بۆ خوراسان بەڵام کاتێک لەڕێگەدا بوو مەرگ ڕێگەی پێگرت .

٥.چەرمەسەری بەرمەکیەکان :

بنەماڵەی بەرمەکی فارسی ڕەسەن بوون دەدرێنەوە پاڵ بەرمەکی باپیریان، بەرمەکیش نازناوێک بوو کە لەسادنی پەرستگای نەوبەهار لەشاری بەلخ دەنرا، لەسەرەتاکانی سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا خالیدی کوڕی بەرمەک لەو بنەماڵەیەدا دەرکەوت و ابو العباس دیوانی خەراج و دیوانی سەربازی دایە دەست، هەروەک لەدوای کوژرانی ابو سلمە الخلال وەزارەتی جێ بەجێکردنیشی گرتە دەست، وەک ڕاوێژکاری ابو جعفر المنصوریش ئیشی دەکرد

خالید کوڕێکی لێکەوتەوە ئەویش یەحیا بوو، مێژووی یەحیا پەیوەستی مێژووی هارون الرشیدە، ئەو بۆ دڵنیاکردنی جێگرایەتی بۆ هارون لە بەرەنگاربوونەوەی ئەو فشارە گەورانەدا کە هادی دژ بە هارون و بە ئامانجی ناچارکردنی بە وازهێنان لە جێگرایەتی و دانانی جەعفەری کوڕی لەجیاتی ئەودا پەیڕەوی دەکرد، یەحیا ڕۆڵێکی گەورەی بینی، رشید فەزڵ و گەورەیی یەحیای بەسەر خۆیەوە پاراست و نوسین و نوێنەرایەتی خۆی و وەزارەتی دایە دەست، چەند دەسەڵاتێکی ڕەهای پێدا، ئیتر هەموو دیوانەکان لەدەستی ئەودابوون، ئەو خێزانە لەژیانی خەیزەرانی دایکی رشید دا گەیشتنە ئەوپەڕ، بەڵام کاتێک خەیزەران لەساڵی (١٧٣ك/٧٨٩ز) دا مرد، خەلیفە بەرەبەرە متمانەی بە ئەندامانی ئەو بنەماڵەیە نەدەما تا ئەوەی لێیدان

• لە ڕاستی دا لێدانیان بۆ دوو پاڵنەر دەگەڕێتەوە : سیاسی و دارایی، جا ڕشید لەدوای چەند ساڵێک لە دەرکەوتنی بەرمەکیەکان بۆی ڕوون بویەوە کە مەترسیەکی بۆسەر دەوڵەتەکەی پێکهێناوە، ئەو مۆرکەش بەهۆی چەند هۆکارێکەوە بوو کە گرنگترینیان حەزیان بەلای تالبییەکان و بەلای ڕەگەزپەرستی دا دەچوو.

• لەلایەکی ترەوە بەرمەکیەکان دارایی دەوڵەتیان بە تەنها گرتبوویە دەست تا ئەوەی دەڵێن هارون رشید پێویستی بە پارەیەکی کەم بوو کەچی دەستی نەدەکەوت، لە کاتێکدا بەرمەکیەکان لە خەرجیدا زیادەڕەویان دەکردو خەلیفەش لەو هەڵسوکەوت پێکردنە داراییە کۆت کردبوو، هەروەک لە هەڵسوکەوتی سیاسی خۆیشی لە پەلوپۆیان خستبوو، قسەهێنان و بردن لەلایەنی بەرمەکیەکانەوە ڕۆڵێکی تری بینی تا کار لە هارون رشید بکات، بۆیە هارون لە یەکی سەفەری ساڵی ١٨٧ك کۆتایی کانونی یەکەمی ساڵی ٨٠٢ز دا جەعفەری کوشت و یەحیاو کوڕەکانی بەندکردو دەستی بەسەر موڵک و ماڵ و سامانیاندا گرت .

پەیوەندییە دەرەکیەکان لەسەردەمی هارون الرشید دا :

١.پەیوەندی لەگەڵ بیزەنتەکان :

ململانێی نێوان موسڵمانان و بیزەنتیەکان لەسەردەمی رشید دا بەردەوام بوو، رشید هەوڵیدا ناوچە سنورییەکان توندو تۆڵ بکات و سوپای سەنگەرگیری ئەوێ بەهێزبکات، سوربوو لەسەر ئەوەی دوو سیاسەتی جیاو پێویست بگرێتەبەر، سیاسەتی هێرشبەری و بەرگریکاری بۆ ناوچە سنوریەکانیش دوو نیزامی دانا، نیزامی پێشەوە کە سنورەکانی جەزیرەو وڵاتی شامی لەخۆدەگرت، نیزامی دواوە کە هەرێمەکانی پشتەوەو قەڵاکانی باشوری لەخۆ دەگرت و ناوی (عەواسم) ی لێنا کە لە ئەنتاکیەوە تا فورات درێژ دەبویەوە، بیزەنتیەکانیش لەلای خۆیانەوە هێڵێکی بەرگرییان بۆ ڕوبەڕوبونەوەی سەرسنورە ئیسلامیەکان دانا کە زنجیرە چیاکانی تۆرۆسی لەخۆ دەگرت و لە فوراتەوە تا کیلیکیە درێژ دەبویەوە.

دوای کۆتاییهاتن به دەستکەوتی قایم و قوڵی و پاڵپشتیکرد، چالاکیه سەربازیەکان دەستیان پێکردو رشید توانی ژنه ئیمپراتۆر (ئیرین) ناچاربکات تا بەمەرجەکانی ئەو رێککەوتنه ڕازی بێت کەلەسەری سەپاندبوو، لەساڵی (١٨٧ك/٨٠٣ز) دا ئیرین لەسەر دەسەڵاتی بیزەنتی لابراو نقفوری یەکەم شوێنی گرتەوە، نقفور رێککەوتنەکەی لەگەڵ موسڵمانان هەڵوەشاندەوەو داوای ئەو سەرانەی له هارون کرد که ئیرین دابووی، وەڵامدانەوەی ئیسلامیش به خێرایی و یەکلاکەرەوەی هات، ئیمپراتۆری بیزەنتی له پێشبینی هەڵوێستی سیاسیدا هەڵەی کرد چونکه هەستی بەدەستەوسانی و بێ توانایی خۆی کرد له وەستان له ڕووی موسڵماناندا بۆ ئەوەی لەو تەنگاوه ڕزگاری بێت داوای ئاشتی له هارون الرشید کردو پەیوەست بەدانی سەرانەو خۆپاراستن له نۆژەنکردنەوەی ئەو قەڵایانه بوو که موسڵمانان وێرانیان کردبوو بەمەرجێک ئاگربەستەکه ماوەی سێ ساڵ بەردەوام بێت، نقفور پاش ماوەیەکی کەم زانی که ناوچەی باشوری ئاسیای بچوک بووه به ناوچەی قەڵەمڕەوی موسڵمانان، چونکه موسڵمانان دەستیان بەسەر ئەو ڕێگایانەدا گرتبووکه بەرەو خاڵه گرنگه بیزەنتیەکان دەچوون بەمەش چالاکی جیهادیان درێژه پێدا، دواتر هارون رشید یەکلابویەوە بۆ گرنگیدان به چارەسەری ئەو گرفتانەی که له خوراسان سەریان هەڵدایەوەو دوای ئەوه باری لەباری بۆ درێژەدان به چالاکی جیهادی خۆی لەبەرەی بیزەنتیەوە بۆ نەگونجا .

٢.پەیوەندی لەگەڵ فرەنجەکان :

خواستەکانی فرەنەکارۆلینجەکان لە ئەوروپا لە خواستی ڕۆژهەڵاتیان دوور بوو، ئەمە دەرفەتی لەباری بۆ دروستبوونی چەند پەیوەندیەکی سیاسی نێوان عەباسی و فرەنجیەکان ڕەخساند ئەمەو سەرچاوە ڕۆژهەڵاتیەکان ئاماژە بەو پەیوەندیانە ناکەن و تەنها سەرچاوە لاتینیەکان باسی ئەو پەیوەندیە دەکەن کە هارون رەشید بە شارلمانی پاشای فرەنجەکانەوە هەیبوو، بەڵام ئەمە بەشلۆق و ناڕوون دێتە پێش چاو، بۆیە مێژوونوسان متمانەیان پێی کەمە.

پشت بەستن بەو سەرچاوانە پەیوەندیەکانی هەردوولا لە ساڵی (١٨١ك/٧٩٧ز) دا دەستیپێکردو هەردوولا ئاڵوگۆڕی وەفد و دیاری و خەڵاتیان کرد، بەڵام هیچ هاوپەیمانێتیەکی سیاسی لەخۆ نەگرتبوو، بەرپرسیارانی ئەم پەیوەندیەش جولەکەکان بوون کە ئەڵقەی پەیوەندی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بوون، بەتایبەت ئسلوبی ئەو کاتەی بازرگانان ئەوەبوو بۆ ئاسانکردنی بەرژەوەندییەکانیان بانگەشەی ئەوە بکەن کە باڵوێزن

کێشەی جێگرایەتی :

ئەمە بەهۆی خواستی دەسەڵات وەرگرتن بە یەکێک لە بەهێزترین هۆکارەکان دادەندرێت، وێڕای ئەو هۆکارە دەرونییانەی ئەمین بەرامبەر دوو براکەی تری خۆی هەیبوو، ئەو بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەو بەڵێنەی باوکی لەسەری نوسیبوون دەستپێشخەری کردو هەوڵیدا قەڵەمڕەوی خۆی بەسەر هەرێمەکانی براکانیدا بڵاوبکاتەوە، پاشان موسای کوڕی پێش ئەوان بخات ئەمە بووە هۆی تەقینەوەی بارەکە، مەئمون لە خوراسان مایەوەو بەجێی نەهێشت، ئەمین لەسەرەنجامی ئەم مانەوەیە ترسا، دەی ئیتر ئاسایی بوو هەردوو برا گومانیان بەیەکتر خراپ بێت .

ململانێی ڕەگەزی عەرەبی و فارسی :

ئەو دیمەنانەی ڕۆڵی سیاسی کە هەریەکە لە (فەزڵی کوڕی سەهل)ی نوسەرو نەخشە بۆدانەری مەئمون کە نوێنەرایەتی ڕەگەزی فارسی لە کارگێڕی عەباسیدا دەکردو (فەزڵی کوڕی ربیع) کە نوێنەری خواستی عەرەبیەکان بوون دەیانگێڕا، بەشێوەیەکی دیار کەوتنە ڕوو نیازەکانی هەردوولا لەدوای مردنی رشید دەرکەوتن و جیاوازی دیدی سیاسیان خۆی نیشاندا، بەو جۆرە کێشەی ململانێی دیدێکی نەتەوایەتی نێوان عەرەب و فارسیشی لەخۆگرت

چاوچنۆکی دەربارەکان :

فەزڵی کوڕی سەهل پاڵپشت وهاندەری مەئموون بوو تا لە خوراسان دا بمێنێتەوەو داواکەی ئەمین بۆ گەڕانەوە بۆ بەغدا بەرپەرچ بداتەوەو هەوڵبدات هاودەمەکەی خۆی بگەیەنێتە خیلافەت، لە کاتێکدا فەزڵی کوڕی ربیع و علی کوڕی عیسای کوڕی ماهان پاڵپشت و پاڵپێوەنەری ئەمین بوون تا بەڵێنەکە هەڵبوەشێنێتەوە، بەو جۆرە دەست تێوەردانی پیاوانی دەربار بووە هۆی خراپتر کردنی ئەو ململانێیەی کە گەیشتە ئاستێک گەڕانەوەی بۆ نەبوو و هەر دەبوو پێکدابدەن .

پێکداادانی نێوان دوو براکە :

ناکۆکی و ململانێی نێوان الآمین و المآمون بە دوو قۆناغ تێپەڕی :

قۆناغی گفتوگۆی ئاشتی کە لە ساڵی (195ك/٨١١ز) کۆتایی پێهات وە قۆناغی یەکلاکەرەوەی سەربازی کە کۆتایی پێهات بە کوژرانی خەلیفە الآمین لە ساڵی (١٩٨ك/٨١٣ز) وە مامون بوو بة خةليفة.

مردنی خەلیفە مەئموون :

مەئموون لە (بذندون) لە باکوری وڵاتی شام و لەکاتی جەنگی دژبە ووڵاتی بیزەنتیەکاندا لە (١٨ی رەجەبی ساڵی ٢١٨ك/٨ی ئابی ساڵی ٨٣٣ز) دا کۆچی دوایی کرد و برا بۆ تەرسوس و لەوێ بەخاک سپێردرا، لەپێش مردنیدا بەیعەتی خیلافەتی دوای خۆی بە موعتەصەمی برای دابوو.

خەلیفە ابو اسحاق محمد (المعتصم) (٢١٨-٢٢٧ك/٨٣٣-٨٤١ز)

گرنگترین رووداوەکانی سەردەمی دەرکەوتنی تورکەکان بوو

دەرکەوتنی ڕەگەزی تورکی :

لەسایەی بارودۆخێکی پڕ ململانێی نێوان عەرەبەکان لە لایەک و فارسەکان کەوا مەئمون لە ساڵانی یەکەم لە خیلافەتەکەیدا بەسۆز بوو لەگەڵیاندا لەلایەکی دیکەوە تێکچوونی هاوسەنگی لە نێوان ئەو ڕەگەزانەی کە دەوڵەتی عەباسی لێی پێکهاتبوو بەیعەت بە (المعتصم) درا بۆ خێلافەت، ئەوە بوو ئەو ساڵەی مەئمون لە (مرو) دەرچوو پەیوەندی نێوان عەباسیەکان و خوراسانیەکان تێک چوو شوێنەواری ئەوەش لە لەناوبردنی بنەماڵەی سەهل کە پێشینەیەکی فارسیان هەبوو و ڕاپەڕینی بزوتنەوەکانی دژ بە دەوڵەت دەرکەوت، بۆیە ئەستەم بوو ئاواتی خوراسانیەکان و بەرژەوەندی عەباسیەکان لەگەڵ یەکدا بگونجێ و متمانەی (معتصم) بە فارسەکان بەرەو لاوازی دەچوو لەلایەکی دیکەوە معتصم پشتی بە ڕەگەزی عەرەبی نەبەست و متمانەی بە عەرەب نەبوو بەهۆی زۆری هەڵگەڕانەوەیان و ئاژاوە نانەوەیان و ڕاپەڕینیان دژبە خەلیفەکان سەرەڕای ئەوەی کە زۆر لە بنەماکانی هێزی سیاسی و سەربازییان لەدەست دابوو بۆیە مەترسیان کەمتر بویەوەو ڕۆڵیان لاواز بوو هەر ئەم دەرئەنجامەش وای لە خەلیفە کرد کە پاسەوانی خۆی بە گروپێک لە ڕەگەزی تورکی بسپێرێ، هەرچەندە تورکەکان خاوەن شارستانیەتێکی دێرین نەبوون، پاسەوانی تورکی بوە کۆڵەگەیەک لە کۆڵەگەکانی خیلافەت لە ڕۆژانی حوکمڕانی ئەم خەلیفەیەدا

مەرگی خەلیفە المعتصم :

لە ڕۆژی یەکەم لە مانگی محرم ساڵی ٢٢٧ك المعتصم کوچی دووایی کرد

سەردەمی عەبباسی دووەم (٢٣٢- ٣٣٤ك/٨٤٧ - ٩٤٥ز)

سەردەمی قەڵەمڕەوی تورکی

ئەو سەردەمە بە خیلافەتی متەوەکل دەستپێدەکات و بە خیلافەتی موستەکفی کۆتایی پێدێت.

تایبەتمەندی لاوازی خیلافەت و کەوتنی هەنگاو بە هەنگاوی شان و شکۆی خیلافەتی هەیە تا ئەوەی سەرکردە و ئەمیرەکانی ناوچەکان وێرایان بکەونە خۆ جیاکردنەوە لە خیلافەت، تورکەکانیش دەستگرتنی خۆیان بەسەر دەزگاکانی دەوڵەتدا توندوتۆڵکرد، لە سەردەمی المتوکل هەڵوەشانەوە و تێکچوون بەهۆی زیادبوونی قەڵەمڕەوی تورکەکانەوە دزەیکردە ناو جەستەی خیلافەت لە ئەنجامی ئەوەدا ڕووبەری دەوڵەت کەمیکرد و دەسەڵاتی خەلیفەکان تەنها عیراق و چەند ناوچەیەکی فارس و ئەهوازی دەگرتەوە، دەوڵەتە جیاوازەکانیش هەر یەکەو لەلای خۆیەوە بەرپرسیارێتی بەرگریکردن لە جیهانی ئیسلامیدا لە ئەستۆ گرت و ناوچە سەر سنوریەکان وەک چەند یەکەیەک مانەوە، بەپێی گەشەسەندنی جیهانی ئیسلامی لاواز دەبوون، بەڵام خیلافەت لەنێوان ساڵانی (٢٥٦-٢٩٥ک/٨٧٠-٩٠٨ز) دا ڕێژەیەکی زۆری توانا و دەسەڵاتی خۆی گێرایەوە ئەویش سەردەمی ئەو خەلیفانە دەگرێتەوە (المعتمد و المعتز و المکتفی) ناوی (ڕابوونی خیلافەت) لەو قۆناغەنرا

خیلافەتی راضی (٣٢٢-٣٢٩ك/٩٣٤-٩٤٠ز)

نیزامی میری میران (آمیر الآمراء) :

لەسەردەمی راضی دا نیزامی دەسەڵات گەشەسەندنێکی تری بەخۆیەوە دی و خیلافەت بۆ ڕزگارکردنی دەسەڵاتی کۆکراوەی هەوڵێکی تری خستەکار کە مەڵبەندی خیلافەت و وەزارەت و باری تورکەکانی لەخۆدەگرت، ئەو گەشەسەندنەش بەدەرکەوتنی پایەی (میری میران) کۆتایی پێهات کە ئەو کەسە دەستی بەسەر کاروباری دەسەڵاتدا دەگرت و سەڵاحیاتی بەسەر باجەکان و کارگێڕیدا هەبوو هەژموونی بەسەر خیلافەتدا هەبوو تا ئەوەی خەلیفە تەنها هێمایەک بوو لە پەیڕەوی دەسەڵاتدا سەڵاحیاتی کرداری وای نەبوو، هەروەک قەڵەمڕەوی وەزیرەکانی نەهێشت و ململانێی نێوان خەلیفەو تورکەکانی وەستاند.

ئەو پـایەیە لە سـاڵی (٣٢٤ك/٩٣٦ز) و لەسـەر حسابی پـایەی وەزارەت بەهـۆی بـوونی چەنـد وەزیرێکـی لاوازەوە کە نەیانـدەتوانی کاروبـاری وەزارەت ڕاپەڕێـنن دەرکەوت، لە کاتێکـدا قەڵەمـڕەوی تورکەکـانیش بەهـۆی لێکهەڵوەشـانی نێـو ڕیزەکانیـان و ڕکابەریـان لەسـەر مەڵبەنـدی دەسـەڵات و بڕیـاردان دایە دواوە، لە ئەنجامی ئەمەدا خیلافەت ڕویکردە فەرمانڕەوایانی وویلایەتەکان تا لە ڕزگارکردنی بارەکەدا پشتیان پێ ببەستێت، بۆیە خەلیفە (راضی) موحەمەدی کوڕی رائق ی ئەمیـری واسـت و بەصـرەی بـانگکردو کاروبارەکـانی دایە دەسـت و هەمـوو دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی پێڕەواکردو نازناوی میری میرانی لێنا.

داهێنانی ئەو پایەیە بوە هۆی ڕودانی ڕکابەریەک لەنێوان والیەکان داو هەریەکەیان دەیویست بیگرێتە دەست، جا لە ساڵی (٣٢٦ك/٩٣٨ز) دا قەڵەمڕەوی ئیبن رائیق لاواز بـوو و یەکێـک لە سـەرکردەکانی کە بە (بجکـم) نـاودەبرا لەدژی هەسـتاو لە دەسـەڵات دەریکـردو لە سـاڵی دواتـردا پـایەی میـری میرانـی گـرتە دەست و ئەبـو عەبدوڵای بەریدی فەرمانڕەوای ئەهوازیش ڕکابەری ئەویدەکرد.

خيلافەتی موستەكفی :

لە ئەنجامی نوێ بوونەوەی ناكۆكیەكانی لەگەڵ ئیبن رائیقدا خەلیفە موتتەقی ناسیرو دەولەی حەمدانی لە ساڵی (٣٣٠ك/٩٤٢ز) وەک میری میران و دواتر تۆزۆنی توركی وەک میری میران دانا، ئەویش ترسی لە نزیک بوونەوەیەک بوو كە جارجار لە نێوان خەلیفەو تۆڵۆنیەكاندا لە مصر ڕویدەدا، بۆیە خەلیفەی گرت و ناچاری كرد تا وازبهێنێت و لە شوێنیدا عەبدوڵای كوڕی موكتەفی داناو نازناوی (موستەكفی) لێنا، تۆزۆن دەسەڵاتی بە تەنها گرتە دەستی خۆی، پاشان شێرزادی كوڕی شوێنی گرتەوەو تا ئەو كاتەی موعیزودەولەی كوڕی بوەیهـ دەستی بەسەر بەغداد دا گرت و پایەی میری میرانی هەڵوەشاندەوە ئەو هەر لەو پۆستەدا مایەوە

پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتە جیاوازەکاندا :

١.دەوڵەتی تاهیری (٢٠٥-٢٥٩ك/ ٨٢٠-٨٧٣ز) :

دەوڵەتی تاهیر لە فارس و بە خواستی خەلیفە دامەزراو تاهیری کوڕی حسێن کە یەکێک لە سەرکردەکانی مەئموون و بوو و مەئموون لە ساڵی (٢٠٥ك/٨٢٠ز) دا کردی بە والی خوراسان و هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی لە بەغدادەوە تا سنوری لەگەڵ هیند دا دایە دەست، دایمەزراند و نەیسابوری کرد بە پایتەختی وولاتەکەی، تاهیر هەر لە سەرەتای دەسەلات وەرگرتنەوە دیدی جیاوازیی دایگرت، بۆیە لە ساڵی (٢٠٧ك/٨٢٢ز) دا مەئموونی لە خیلافەت لابرد و نزا بۆ کردنی بڕی و دواتر بەرگی ڕەئیسی فڕێداو بوەش جیابونەوەی خۆی لە بەغداد ڕاگەیاند بەڵام لە کتوپڕێکدا مردو جێگیرەکانیشی نەیانتوانی دەستکەوتەکانی تاهیر بپارێزن هەرچەندە سووربوون لەسەر ئەوەی درێژە بە سیاسەتی تاهیرو خیلافەت بدەن، ئەوان لەبەردەم دەرکەوتنی بزوتنەوەی عەلەوییەکاندا دەستەوسان وەستان تا لە کۆتاییدا لەژێر گورزی سفاریکاندا ڕووخان.

٢.دەوڵەتی سەففاری (٢٥٤-٢٩٨ك/٨٦٨-٩١١ز) :

ئەم دەوڵەتە درێژە پێدەری سیاسەتی ئەو بزوتنەوە جیاخوازانەبوو کە لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی لە فارسدا دامەزرا، یەعقوبی کوڕی لەیئی سەففار لە ساڵی (٢٥٤ك/٨٦٨ز) و لەدوای ئەوەی دەرفەتی لاوازی خیلافەتی بەهۆی سەرقاڵبوونی بە جەنگی زەنجەوە بەهەند وەرگرت ئەم دەوڵەتەی دامەزراندو وولاتی فارسی دایە پاڵ خۆی و بە ئاڕاستەی خوراسان فراوانخوازی کرد لە دوای ئەوەی دەوڵەتی تاهیری لەناوبردو دەستی بەسەر سبعستان و دۆڵی کابۆڵ و سەندو مەکرانیشدا گرت نامەشی بۆ خەلیفە نووسی کە لەو ناوچە ڕۆژهەڵاتیانەدا چی ڕوویداوە .

یەعقوب هەستی بە سیاسەتی دوژمنکارانەی خەلیفە بەرامبەر بە ئەو کردو بڕیاری دا سنورێکی کۆتایی بۆ ئەو بارە دابنێت، بەڵام لەپێش ئەوەی ئامانجەکەی بەدی بهێنێت لە ساڵی (٢٦٥ك/٨٧٩ز) دا کۆچی دوایی کرد .

پەیوەندی نێوان خەلیفەو جێگرەکانی یەعقوب لە نێوان هاریکاری و دوژمنکاریدا بەپێی گۆڕانی بارودۆخەکان بەڕێوەدەچوو، بەڵام خیلافەت کە بڕیاری وێرانکردنی ئەو هێزە جیاوازەی دابوو سوپای بۆ هەرێمە ڕۆژهەڵاتیەکان ناردو توانی جێگرەکانی عەمری برای یەعقوب لەناو ببات، احمدی کوڕی ئیسماعیلی سامانی توانی لە ساڵی (٢٩٨ك/٩١١ز) دا دەست بەسەر سجستان دا بگرێت، دواتر دەوڵەتی سەففاری ئاوابوو .

٣.دەوڵەتی سامانی (٢٦١-٣٨٩ك/٨٧٤-٩٩٩ز) :

دەوڵەتی سامانی لە هەرێمی ئەودیو ڕوباردا دامەزراو بەرەو فارس پەلی هاوێشت و دەسەڵاتی بەسەر خوراساندا بڵاوبویەوە هەروەک تەبەرستان و ڕەی و ناوچە شاخ و سجستانی لەخۆگرت و هەوڵیدا بەشێوەیەکی دیارتر لە ڕوانگەی زیندووکردنەوەی زمان و ڕۆشنبیری فارسییەوە دیدی جیاوازی فارسی پەیڕەوی بکات، شیاوی باسە سامانیەکان دەچنەوە سەر بنەماڵەیەکی ڕەسەنی فارسی لە ڕوانگەی ژیانی سیاسیانەوە سووربوون لەسەر ئەوەی وابەستەی گوێڕایەڵی خەلیفە بن

خیلافەتیش لەلایەن خۆیەوە سامانیەکانی بەوالی دڵسۆز دەزانی، بەڵام لەناو وڵاتی خۆیاندا سەربەخۆیی و دەسەڵاتی تایبەتیان هەبوو، خیلافەت لە چەسپاندنی دەسەڵاتی لە ڕۆژهەڵاتدا پشتی بە سامانیەکان دەبەست.

دەوڵەتی سامانی لەکۆتا ڕۆژەکانیدا بەرەو ڕووی چەند فشارێکی ناوخۆیی بویەوە کەخۆی لە هەڵگیرسانی ململانێی خێزانی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی سامانی و دەرچوونی سەرکردەو کاربەدەستەکانی هەرێمەکاندا دەبینییەوە، بەرەو ڕووی چەند مەترسییەکی دەرەکیش لەلایەن دەیلەمی و بوەیهیەکان و خانە تورکەکان و خەزنەویەکانەوە بوویەوە، ئەمە بووە هۆی لاوازبوونی و دراوسێکانی چاویان تێبڕی تا ئەوەی لە کۆتایی دا ناوچەکەی لە نێوان خەزنەویەکان و خانە تورکەکان دابەش کرد.

٤.دەوڵەتی تۆلۆنی (٢٥٤-٢٩٢ك/٨٦٨-٩٠٥ز) :

ئەحمەدی کوڕی تۆلۆن کە لە مەمالیکە تورکەکان بوو و دایکی دایکی لەدوای مردنی باوکی لەگەڵ ئەمیر بایکباکی تورکیدا هاوسەرگیری کرد ئەم دەوڵەتی تۆلۆنیەی دامەزراند، بایکباک ئەو سەرکردە بوو کە خەلیفە موعتەز لەساڵی (٢٥٤ك/٨٦٨ز) کردی بە والی مصر، ئەویش ئەحمەدی نارد تا بە نوێنەرایەتی ئەو فەرمانڕەوایی مصر بکات، باری سیاسی و ئابوری داڕماویش یارمەتی دا تا لە مصردا جێ پێی خۆی بچەسپێنێت هەروەک خەلیفە موهتەدی ویلایەتی سەر سنورە شامییەکانی لە ئەنجامی ڕوودانی بارگرژی لەو سەرسنورەدا دایە دەستی، لەدوای مردنی هەریەک لە بایکباک و بارجوخی جێگری لەساڵی (٢٥٩ك/٨٧٣ز) دا ئیبن تۆلۆن ڕاستەوخۆ لەلایەن خەلیفەوە بوو بە فەرمانڕەوای مصر.

٥.دەوڵەتی ئەخشیدی (٣٢٣-٣٥٨ك/٩٣٥-٩٦٩ز) :

مصر گەڕایەوە بۆ كۆشی خیلافەتی عابباسی، بەڵام ئەو خیلافەتە جارێكیتر لە سەردەمی موقتەدر دا توشی لاوازی بوو ودەستەوسان بوونی لە پارێزگاریكردن بەدەسەڵاتی لە ویلایەتەكانیداو لەنێویشیاندا مصری نیشاندا،

لەگەڵ ئەمەشدا مەترسیەكی دەرەكی دەركەوت كە خۆی لە هەوڵی فاتمیەكاندا بۆ هێرش بردنە سەر مصر خۆی دەنواند

بارەكە پێویستی بەبوونی فەرمانرەوایەكی بەهێز بوو كە ئەو چۆڵەوانیە پڕبكاتەوەو ڕێ لە مەترسیەكان بگرێت و مصر بكاتە دەوڵەتێكی بەربەست لەبەردەم كشانی فاتیمیدا، جا خەلیفە موحەمەدی كوڕی تغجی كوڕی جغی لەساڵی (٣٢٣ك/٩٣٥ز) لەسەر مصر داناو ئەو ئەركەی پێسپارد، موحەمەدیش سەرەتا گرنگی بەبەهێزكردنی مەڵبەندی خۆی لە ناوخۆوە داو ڕێبازەكەی احمدی كوڕی تۆلۆنی گرتەبەرو توانی ڕێگری لە فاتیمیەكان بكات كە لە ساڵی (٣٢٤ك/٩٣٦ز) دا كردیانە سەر مصر لەهەمان كاتدا پەیوەندی باشی خۆی لەگەڵ خیلافەتدا پاراست ئەویش وڵاتی شامیشی خستە سەر ناوچەی دەسەڵاتی و نازناوی (ئەخشید)ی لە موحەمەد نا

٦.حەمدانیەکان لە موصل و حەلەب :

حەمدانیەکان دەدرێنەوە پاڵ حەمدانی کوڕی حەمدون لە هۆزی عەرەبی تغلب کە لە دەوروبەری موصل دامەزرا، حەمدان لەو ڕوداوە سیاسیانەی لە ساڵی (٢٦٠ك/٨٧٤ز) ەوە لەو شارەدا ڕویان دەدا ڕۆڵێکی گرنگی بینی و لە ساڵی (٢٧٧ك/٨٩٠ز)دا لەڕێگەی هاریکاری لەگەڵ خەواریجدا دەستی بەسەر قەڵای ماردین لە جەزیرەی سەرودا گرت، خەلیفە موعتەزیدیش لە ساڵی (٢٨١ك/٨٩٤ز) دا لەگەڵیدا جەنگاو بەسەر هێزەکانیدا سەرکەوت، حەمدان لە موصڵ ڕایکردو شارەکەی لەژێر دەسەڵاتی حسێنی کوڕیدا بەجێهێشت، لەگەڵ ئەوەی بەدیلی کەوتە دەستی خەلیفە بەڵام خەلیفە لەدوای ئەوەی حسێنی کوڕی خەواریجەکانی شکاند لێی خۆش بوو، لەو کاتەوە ناوبانگی حەمدانیەکان لەسەر شانۆی ڕوداوە سیاسیەکان دەرکەوت، جا لە ساڵی (٢٩٣ك/٩٠٦ز) دا خەلیفە موکتەفی ئەبولهەیجاء عەبدوڵای کوڕی حەمدانی برای حسێنی لەسەر موصل داناو ئیبراهیمی براشی لە ساڵی (٣٠٧ك/٩١٩ز) لەسەر دیار رەبیعە دانا، خەلیفە موتتەقی لەدوای ئەوەی هێرشەکانی بەریدی و براکانی بۆسەر عیراق زیاد بوون پەنای بۆ بردو لە مانگی شەعبانی ساڵی (٣٣٠ك/ مانگی نیسانی ساڵی ٩٤٢ز) دا بەرگی کردە بەری و نازناوی ناسرودەولەی لێناو

لە کۆتاییدا فاتیمیەکان لە ساڵی (٤٠٦ك/١٠١٥ز) دا دەسەڵاتی حەمدانیەکانیان لە حەلەب لەناوبرد

دامەزراندنی دەوڵەتی بوەیهی :

بوەیهیەکان لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمی کۆچی لە شانۆی ڕووداوەکاندا دەرکەوتن، ئەو خێزانە کە لە وڵاتی دەیلەم لە باکور کۆچیانکردبوو

بوەیهیەکان لە فارس و ئەهواز و کرمان و ڕەیی و ئەسفەهان و هەمەداندا چەند دەوڵەتێکی جیاخوازیان دامەزراند و هەژموونی کرداریان بەسەر عیراقدا بڵاوکردەوە، باری خیلافەتی عەبباسیش لەو کاتەدا بەهۆی شۆڕشە یەک لەدوای یەکەکانی زەنج و قەرمەتی و بەهۆی گەشەسەندنی بزوتنەوە جیاخوازەکان لە هەرێمەکان داو تێکچوونی نیزامی سەربازییەوە زۆر خراپ بوو، بەڵام بەرامبەر بەو فراوانخوازیە سیاسی و سەربازی و جوگرافیەی بنەماڵەی بوەیهی بەدەست بەستراوی نەوەستاو هەوڵیدا ئەهواز بگێڕێتەوە بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، ئەو سەرکەوتنەی بوەیهیەکان دەرفەتی پێداوە تا بەهۆی ململانێی نێوان والیەکان و میری میران بوەیهیەکان بەرەو عیراق بکشێن

خەلیفە ناچاربوو بۆ دانانی سنورێک بۆ ئەو بارە ناجێگیرە پشت بە بوەیهیەکان ببەستێت بۆیە خەلیفە موستەکفی ئەحمەدی کوڕی بوەیهی بانگکردو داوای لێکرد بێتە ناو بەغداد، ئەویش بەرەو بەغداد کەوتەڕێ و لە ساڵی (٣٣٤ك/٩٤٥ز) و لەدوای ئەوەی تورکەکانی لە بەغداد دەرکرد چویە ناو بەغدادو خەلیفە بەرگی کردە بەری و وەکو ئەمیری ئەمیران دەستنیشانی کردو نازناوی موعیزودەولەی لێناو نازناوی عیمادودەولەی لە عەلی برای و ڕوکن و دەولەی لە حسنی برایشی نا .

پەیوەندی خیلافەتی عەباسی بە بوەیهیەکانەوە :

چاوەڕوان دەکرد بوەیهیەکان بە سەپاندنی دەسەڵاتیان بەسەر خیلافەت و دەرفەت کردنەوە بۆ گرتنە خۆی بەرپرسیارێتیەکانی دەوڵەت سەقامگیری و یەکبوون بۆ هەرێمەکانی خیلافەت بگێڕنەوەو لە نانەوەی ئاژاوەی مەزهەبی خۆیان بەدوربگرن، بەڵام ئەوان ئەوەیان بەدینەهێنا، چونکە بەگیانی دوژمنکاری بۆ خەلیفە عەباسیەکان کە لە مەزهەبدا جیاوازبوون چوونە ناو بەغدادەوە بوەیهیەکان لە عێراقدا خاوەن قەڵەمڕەوی حەقیقی و دەسەڵاتی کرداری بوون و خەلیفە تەنها ناوی هەبوو و وەک کارمەندێکی بوەیهیەکانی لێهاتبوو و لەوانەوە فەرمانی وەردەگرت و بەجێی دەگەیاندو مافی هەڵسوکەوتکردن لەهیچ کاروبارێکی خیلافەتی بەبێ گەڕانەوە بۆلای ئەوان و وەرگرتنی ڕەزامەندییان نەبوو، ئەو لەو سەردەمەدا قەڵەمڕەوی خۆی لەدەستداو فەرمانی وەردەگرت و بەجێی دەگەیاندو داوای چی لێبکرایە دەیکردو دەسەڵاتێکی ئاینی نەبوو بەسەریاندا چونکە مەزهەبیان جیاوازبوو، بەڵکو لەبەر زەحمەتکردن بەنیازەکانی خۆیان بە مانەوەی خەلیفە ڕازیبووبوون، موعیزودەولە دوای ئەوەی چوویە بەغدادو دەستی بەسەر کاروباری بەغداد دا گرت و بیری لەوە کردەوە خیلافەتی عەبباسی هەڵبوەشێنێتەوەو خیلافەتێکی عەلەوی لە شوێنیدا دابمەزرێنێت و یەکێک لە سەرکردە زەیدییەکانی لەسەر دابنێت، دەشیتوانی ئەو کارە بکات، بەڵام لەدوای ڕاوێژکردن بە هاوەڵەکانی پەشیمان بویەوە، چونکە گۆڕانی لەو جۆرە جیهانی ئیسلامی بەرەو ڕووی فشارو لەرینەوەی توندو سەخت دەکاتەوە، وێڕای ئەوەی دەسەڵاتی بوەیهیەکان لەق دەکات.

سەردەمی بوەیهی جۆرە سەقامگیریەکی سیاسی لەڕووی ماوەی دەسەڵاتی خەلیفەکانەوە پەخۆیەوە دی، جا خەلیفەکان پێش ئەوەی لابیرێن ماوەیەکی زۆر لە دەسەڵات دەمانەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی سەرکردە بوەیهیەکان هەموو ئەرک و بەرپرسیارێتیەکی دەسەڵاتیان لە ئەستۆی خۆیان گرتبوو .

کۆتایی بوەیهیەکان :

لەڕاستیدا ئەو ماوە کاتیەی کە گەشەسەندن و دەرکەوتنی بوەیهیەکانی بەخۆیەوە بینی زۆر تەمەنی نەبوو و درێژەی نەکێشا ئەوان بە تەنها شوێنەواری هەڵەکانی خۆیان هەڵنەدەگرت، ئەمەیش ئەوە بوو کە لە سەرەتاکانی سەدەی یانزەی زاینیدا لە جیهانی ئیسلامیدا دابەشبوون لەلایەنی مەزهەبی و کۆمەڵایەتی و رەگەزایەتیەوە ڕوویداو چەند سوپایەک خۆیان سەپاند کە خۆیان لەناو خۆیاندا دابەشبووبوون لەگەڵ ئەوەی عەزدودەولە یەکێک بوو لەو سەرکردانەی کە یەکبوونی سەرکردایەتیان بەدیهێنا، بەڵام جێگیرەکانی دەستبەرداربوون، ئەمەش میراتی بوەیهی بەش بەش کردوو بنەماڵەی بوەیهی لاوازکرد، جا هەر میرێک پەنای بۆ دەستەیەکی دیاریکراوی کۆمەلایەتی دەبرد، لە سوپاشدا ئەو نەرعەو دیدانە دەرکەوتن و بوە هۆی گەڕانەوەی هێزی عەبباسی بۆ جارانی خۆی

بەدوای ئەوەدا پاشەکشەی دەسەڵاتی سەرکردەکان و کەمکردنەوەی داهاتیان و دابەزینی دراوو شڵەژانی هێزەکان کە تووشی فێڵ و فڕو گزیکردن بووبوون ڕوویداو ئاژاوەگێڕان دەرکەوتن، لەدوای مردنی بەهائودەولە لەساڵی (٤٠٢ك/١٠١٢ز) دا بەهۆی ناکۆکی کوڕەکانی و پشت بەستنیان بە ڕەگەزی تورکی کە هێزی ئەندامەکانی لەزیادبووندابوو، باری بوەیهیەکان تێکچوو، ئەمە بوویە بۆی ئەوەی بنەماڵەکە توشی چەندین نارەحەتی ببێت و بوویە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش و جەنگە ناوخۆییەکان، لە کۆتاییدا دەوڵەتی بوەیهی لە عیراق و خوراسان لەژێر فشارو گورزی سەلجووقیە تورکەکاندا ڕووخا، سەلجووقیەکان لەساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥) دا چوونە ناو بەغدادو کۆتاییان بە دەسەڵاتی بوەیهیەکان هێنا